КРАЄЗНАВСТВО ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

УДК 821.61.2 (477.51) «16»
DOI 10.31654/2520-6966-2023-23F-109-242-278

Г. В. Самойленко
доктор філологічних наук, професор кафедри літератури, методики її навчання, історії культури та журналістики факультету філології, історії та політико-юридичних наук Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
orcid.org/0000–0001–5017–6993
g.vas.sam@gmail.com

Поет і художник XVII ст. Лаврентій Крщонович

Багатовікова історія України засвідчує, що ще від далеких часів, зокрема XVII – поч. XVIII ст., український народ виборював свою державну незалежність у кривавих боях з татарами, польською шляхтою та московитами. Усе це знайшло своє відображення в художній літературі того історичного часу. Багато проблем, які висвітлювалися в ній, співзвучні і нашому часові. У статті на суспільно-культурному тлі розглядається творчість одного із малодосліджених літературно-культурних діячів другої половини XVII ст. – Лаврентія Крщоновича. Його життя подається в контексті діяльності друкарні та літературної школи в Чернігові, які функціонували під керів-ництвом архієпископа Чернігівського та Новгород-Сіверського Лазаря Барановича. Звернена також увага на діяльність Л. Крщоновича як керівника друкарні в Єлецькому монастирі та як видатного художника-оформлювача багатьох видань, а також письменника, який писав різні панегірики та присвяти, зокрема Л. Барановичу, І. Мазепі, полковнику І. Обидовському та ін., для яких характерна барокова образність, символіка та стилістика.
У статті розглянута також церковна діяльність Л. Крщоновича як архімандрита Єлецького монастиря, добудова ним Троїцького собору, розпочатого Л. Барановичем, а також своєрідність написаного ним першого підручника з риторики.
Ключові слова: *Л. Крщонович, друкарня, Єлецький монастир, панегірики, присвяти, графіка, бароко.*

Виборене в жорстокій кривавій національно-визвольній війні під керівництвом Богдана Хмельницького у першій половині XVII ст. державне утворення на Лівобережжі України – гетьманська республіка – дало можливість, попри усі перепони й труднощі, розвивати й

збагачувати її культуру, починаючи від архітектури, живопису, книгодрукування, літератури, музики і, завершуючи, освітою та наукою.

Талановиті люди, які пов'язали свою долю з культурою, серед яких і Лаврентій Крщонович (бл. 1650–1704), могли проявляти себе у різних видах мистецтва. Але кожен з них перш за все був пов'язаний з церквою, бо саме вона в той час єднала та ініціювала різноманітні прояви у галузі культури.

Творчість Л. Крщоновича засвідчує, що це був своєрідний письменник, який поєднував в одній особі як словесне, так і малярське мистецтво барокового стилю. Тому обмежувати його життя лише працею у друкарні, як це робили у дослідженнях XIX ст., не варто. Але після статей професорів С. І. Маслова, П. М. Попова у 20-х рр. XX ст. нових розвідок про цю постать не було внаслідок політичних умов радянського часу, і лише на початку XXI ст., тобто майже через 100 років, знову проявився інтерес до цього майстра слова і пензля, про що свідчать статті Анатолія Адруга, Юрія Мицика, Катерини Борисенко, Ольги Травкіної й інших.

На жаль, про початковий етап життя Лаврентія Крщоновича відомостей не збереглося. Його подальша діяльність засвідчує, що він мав отримати освіту у вищому навчальному закладі. Відомо про перебування його в 70-х роках XVII ст. у Вільно, освітньому центрі Литви, «справжній Мецці вільнодумства у всій багатонаціональній Речі Посполитій. Палкі дискусії з різних питань релігії, політики, мистецтва лунали у Віленському братстві, в академії, школі, друкарнях, навіть у монастирях … А єзуїти називали Вільно не інакше, як клубком східної єресі. Поряд з іншими національними угрупуваннями у Вільно була численна українська колонія» [2, С. 21].

Перебуваючи у подібному середовищі, Л, Крщонович добре вивчив польську та латинську мови, про що свідчать тексти його творів. Польський дослідник М. Гембарович на основі цього та деяких інших фактів стверджує, що Л. Крщонович був за походженням польським католиком із збіднілої шляхетської сім'ї, а народитися він міг близько 1650 р. Хоча така думка й має право на існування, проте знання польської мови ще не може бути достатньою підставою для висновку про його національність [3, S. 49–120]. Поширені й інші версії щодо походження митця, зокрема про білоруське та українське коріння, які висувають П. Попов, Д. Степовик, О. Травкіна.

У Вільно Л. Крщонович працював художником у друкарні разом з Леонтієм Тарасевичем. Відомі його роботи цього часу – гравюра

«Хотинська битва», яка слугувала фронтиспісом до панегірика «Area triplex, paccadis, virtutis», а також схема Хотинської битви 1673 р. (обидві – графіка на міді, 1674 р.) [див. 1, т. 2, С. 167–168]. Щодо битви історик С. Величко писав: «Ян Собеський, гетьман польського війська за указом свого короля Михала Вишневецького зустрів зі своїми коронними військами того свого ворога турчина під містом Хотином і при Божій помочі зніс його вщент так, що з тридцяти й двох тисяч втекло від смерті ледве тисяча п'ятсот чоловік турків» [1, т. 2, С. 166]. Ця битва відбулася у листопаді 1673 р. Л. Крщонович досить чітко виписав бойові за-гони козаків, що на півколами оточили місто, яке було притиснуте до річки Дністер. На малюнку видно, як стріляють гармати з усіх боків. Професор Д. Степовик допускає, що автор цього малюнка міг бути безпосереднім свідком подій.

Художник Л. Крщонович проявив себе і як учень школи митця Олександра Тарасевича, який разом з іншими художниками – Леонтієм Тарасевичем, Інокентієм Щирським та іншими, працював у друкарні Вільно. У 1680 р. вони переїхали на запрошення архієпископа Чернігівського і Новгород-Сіверського Лазаря Барановича до Чернігова, куди владика перевів свою друкарню у 1679 р. з Новгорода-Сіверського, незадоволений роботою майстра Семена Ялинського.

Лазар Баранович деякий час навчався у Вільно, цьому визначному центрі культури XVII ст., а тому все те краще, що було у цьому місті, він хотів відтворити у Чернігові. Використовуючи свої зв'язки, архієрей намагався запросити до себе багатьох тогочасних діячів культури. Саме так тут з'явилися відомий вчений і богослов Адам Зерніков, друкар і писар Лукаш, вищезазначені художники тощо.

Таким чином, у 1680-х роках у Чернігові у друкарні Лазаря Барановича поруч з відомими письменниками І. Галятовським, І. Величковським, І. Орновським, О. Бучинським-Яскольдом працюють художники І. Щирський, Л. Тарасевич, інші митці.

Згуртувався цілий мистецький колектив, до якого увійшов і Лаврентій Крщонович, який мав особливу повагу архієпископа. У Чернігові він пройшов духовний шлях від архідиякона, а згодом ігумена (з 1684 р.) до архімандрита Троїцько-Іллінського монастиря (1696 р.).

Роки праці Л. Крщоновича під керівництвом Л. Барановича (1680–1693 рр.) були досить насиченими різноманітною діяльністю у друкарні та монастирі. В одному із листів Лаврентій Крщонович писав: « … смію говорити і про мої, хоч і малі, труди в тій Чернігівській

єпархії, що служив я вірно більш як двадцять років тутешнім архієреям і старався здобути їхню ласку» [1, т. 2, С. 536].

Як свідчать дослідники книжкової графіки XVII ст., Л. Крщонович не лише ілюстрував (сам, або з І. Щирським) різні видання, а й писав польською та латинською мовою до деяких із них свої присвяти. Так 1674 р. з'являється індивідуальна ілюстрація до панегірика «Area Triples Martis …» на честь польського єпископа Бонавентури Незгєльського (Мадалинського) [1, т. 2, с. 529], а також створюються ілюстрації і до інших видань.

Але найпомітнішою друкованою пам'яткою, до якої на початку 80-х років XVII ст. Лаврентій Крщонович мав безпосереднє відношення, був панегірик «Воскреслий Фенікс», що з'явився між 1682 та 1684 роками [4, С. 63], присвячений Лазарю Барановичу. «Воскреслий Фенікс» – це віршований твір, написаний Л. Крщоновичем польською мовою, графічно оформлений як самим автором, так й Іноκентієм Щирським, котрий почав працювати у Чернігові з 1682 р.

Професійно ця пам'ятка літератури була вперше проаналізована в досить значній за обсягом статті проф. П. Поповим у 20-х роках XX ст.

Твір Л. Крщоновича належав до одного із розповсюджених у XVII ст. жанрів літератури – панегіриків, який прийшов із Заходу і продемонстрував свою сталість у давній українській літературі. Як свідчить сам поет, саме цей жанр «конклюзії і афікції», який був невідомий в Україні, досить швидко поширився в літературі, сліди якого ідуть «як з колегії Київської, так і з Чернігова». Від інших подібних творів цей панегірик Л. Крщоновича відрізнявся тим, що в ньому в середині тексту надруковані 7 гравюр, кожна із яких – непересічний витвір книжкової графіки. Відкриває цей цикл малюнок герба Лазаря Барановича у вигляді «наперсного» хреста на ланцюгу, де вміщено «лабіринт» із літер, з яких можна скласти слова «Lazar Baranowicz». Крім цього, навколо герба розташовані літери: L. B. A. C. N. Y. W. S., що означало: «Lazar Baranowicz, Archiebiscop Czernihowski, Nowogrodka-Siewierskiego y Wszyslki ego Siewlerza». Інші гравюри більш однотипні. Вони алегорично зображують птаха-фенікса у різних станах і положеннях в залежності від змісту панегірика, що торкався діяльності Лазаря Барановича [детально див.: 5, С. 668–697].

Перегортаючи це чернігівське видання, бачимо після герба Барановича у вигляді хреста ще два невеличких віршика, які присвячені

гербові і написані польською мовою. Далі йде передмова до читачів латинською мовою, у якій автор застерігає, що вірш не є видатним словесним твором чи таким, що відзначений міфологічними знахідками чи пікантними дотепами, ученістю, а є щирим словом про свого доброчинця й мецената, адресоване всьому світові й написане вдячною рукою, хоча й німим пером.

За цією першою передмовою йде друга, адресована уже безпосередньо Лазареві Барановичу і засвідчує його доброчинність, величні справи, пов'язані з різноманітною діяльністю. І тут автор використовує алегорії, що втілюються у шість жіночих образів: *Virtus* (чеснота), *Sapientia* (мудрість), *Religio* (релігія), *Pietas* (благочестя), *Vigilantia* (пильність), *Benevolentia* (доброзичливість). Через усю передмову проходять слова вдячності героєві твору від автора, якого названо *Laurentius Krzczonowicz Archidiaconus*.

Далі йде основний текст, що складається, у відповідності до алегорій, з шести розділів та дванадцяти окремих віршів-од, які були написані польською і латинською мовою порівно.

Уже перший розділ *Virtus* (чеснота) дає можливість говорити про намагання автора оригінально, за допомогою міфологічних образів розкрити походження Лазаря Барановича. Але спочатку автор застерігає, що кожна людина живе й умирає, а поняття *життя* і *смерті* взаємопов'язані. І щоб це було читачеві ясніше, автор наводить декілька прикладів: молоду гілочку прищеплюють до старого дерева, і вона згодом дає прекрасний плід; чи курка гріє своїм тілом яйця, з яких виходять курчата; або ж чарівний птах Фенікс, що має вигляд орла з красивим червоним золотим, вогнистим пір'ям, у старості спалює себе у вогні, щоб таким чином оновитися; а зернятко, яке кинули в землю, відроджується у новому прояві.

Автор іде далі і використовує образне порівняння Фенікса з Лазарем Барановичем, який постійно оновлювався під час служіння Богу і, почавши свою кар'єру з нижчої церковної посади, досяг сану єпископа, а потім і архієпископа.

Другий розділ *Sapientia* (мудрість) присвячений молодим шкільним рокам Лазаря Барановича, коли він набирався мудрості, отримуючи освіту в Києві, Вільно, Кельні, збагатився знаннями.

Третій розділ *Religio* (релігія). Тут знову з'являється Фенікс, який летить угору, а Христос вінчає його митрою. І це дійство теж переноситься на Лазаря Барановича. Автор нагадує про життєві зростання владики: його перебування на посаді ректора Києво-

Могилянської колегії, а потім отримання вищого ступеня священства – єпископа та архієпископа. У цьому розділі знаходимо і відголоски дискусії, яка була між єзуїтами і православними щодо папи як намісника Христа на землі, у якій брали участь Л. Баранович та І. Галятовський.

Релігійний характер носить й інтерпретація прізвища героя твору – *Баранович*. Автор виводить його від виразу *Baranek Boży* (що польською мовою означає *Агнець Божий*, тобто *Христос*): *Барановичем* ти називаєшся, за *Баранцем* (тобто *Агнцем=Христом*) слідуєш / хто до Риму утікає/ а ми за намісника *Баранця* (тобто *Агнця*) маємо і за пастиря свого знаємо.

Четвертий розділ *Pietas* (благочестя) має антивоєнний характер. Автор говорить про те, що війни, інші людські виступи супроводжуються потоками крові, про що свідчив у своїх творах і Лазар Баранович. Л. Крщонович уводить образ войовничої богині Бельони і дорікає їй, що вона не може зупинити це кровопролиття, у якому потопає багато королівств та провінцій. Але з'являється з неба Фенікс–Баранович, немов голуб миру з оливковою гілкою, котрий призупиняє війну й сповіщає про початок мирного трудового життя.

Розділ п'ятий *Vigilantia* (пильність) присвячений повсякденній праці, збереженню земного спокою. Автор використовує образ Фенікса для зображення Лазаря Барановича, який, тримаючи в руках хреста, як казковий журавель тримав в одній нозі камінь для захисту, намагається захистити життя своїх парафіян від єретиків «Мечем» і «Трубами» (так названі твори владики), а також утверджує православ'я на землі тим, що будує та відбудовує старі храми, зруйновані монгольським ханом Батиєм.

Розділ шостий *Benevolentia* (доброзичливість) є завершальним і присвячується «золотому віку» Лазаря Барановича, який порівнюється із «золотим віком» Сатурна, завдяки якому жителі його країни добре освоїли землеробство, почали вирощувати виноград і займатися виробництвом вина, зробивши таким чином своє життя цивілізованим. Л. Крщонович вважав, що «золотий вік» Барановича набагато вищий і повніший за первісний золотий вік, бо від земних меценатів, до яких належав і сам Лазар Баранович, більше користі, ніж від «równej jedności» (рівної єдності) і «równej własności» (рівної власності) часів Сатурна. Це підтверджує те, що «Автор не може собі уявити, щоб не було ніякого панства й гонору, розподілу людей на гідних і негідних, вищих і нижчих, на тих, хто панує й дарує, і тих, хто

приймає і шанує» [5, С. 681]. А тому, крім основного тексту, знаходимо й додаткові вірші, наприклад, на герб Л. Барановича, який зображений на окремому малюнку, про який ми згадували вище, чи роздуми поета про війну і мир, як у поезії «Нащо, Беллоно, мечем впоясалась», де поет проклинає війну не лише за її страшну і криваву ненажерливість, а й за те, що спонукає ходити з мечем, насаджує мілітаристські погляди суспільству, які суперечать гуманізму, забирає у людей мирне життя, пов'язане з творчою працею. Поет гнівно засуджує війну, називаючи її іменем давньогрецької богині Беллони.

Нащо, Беллоно, мечем впоялась,
Нащо у зброю сталисту прибралась,
В Марсовім нащо ти порлі грасуєш,
Завше криваві бенкети лаштуєш?
Будеш залізом нам мир здобувати,
Праця даремна, не варто і дбати.
Ходиш з мечем, то не хочеш спокою,
Кров буде завжди текти за тобою.
Скільки країн і провінцій, бувало,
В попіл нікчемний навік загортало.
Миру ніколи в житті не творила.
Кров лиш у світі ти ріками лила.

У цій поезії Л. Крщонович називає час золотим, і коли люди займаються мирною працею і їм у цьому сприяє давньоримський бог посівів, плодоносності Сатурн, коли вони в мирі і злагоді творять багате життя, оспіване поетами і митцями.

Якби міста всі, війною побиті,
В мирі могли без розрухи прожити,
То золотий час собі б заживали
І золотий врожай би збирали.
Так, як було у Сатурнові годи
Як текли злотом Гермусові води.
Люди б забули, що війни бувають, –
Радість справдешню у мирні дні мають.

(«Нащо, Беллоно, мечем впоясалась», переклад Валерія Шевчука [24, с. 83])

У додаткових віршах Л. Крщонович розглядає проблему цінності людського життя та місце в ньому науки, яку порівнює зі славою. І поет ставить науку вище від слави, яка займає хистке положення і може в силу різних життєвих ситуацій зникнути, а те, що напрацьоване розумом і наполегливістю, залишається навіки.

Так, наука – не забава,

Знає, з чого квітне слава.
Нею смерть долають люди:
Хто й помер, то жити буде.
Що в житті оті клейноти
І оманливі чесноти?
Не те золото, що сяє,
Зверху блисківками грає.
Так, порожнє світло слави
Спопеліє без обави.
Мудра праця – ось чеснота,
Відчиня небес ворота.
І про те потрібно знати,
Забуттям не зневажати:
Перед Господом на троні
Сядеш в гідностей короні
Розум в зорях пробуває.
Цілий світ йому сприяє,
Цілий світ йому родина,
Буде добра кожна днина.

Таким чином, Л. Крщонович у своїх шести розділах панегірика прослідковує основні етапи життя архієпископа Лазаря Барановича, усі його добрі справи. Художні засоби, використані поетом, тісно пов'язані зі стилем бароко, і це дає можливість показати особистість архієпископа як таку, котра перебуває на високому щаблі історичного процесу, зокрема сприяючи розвитку культури та утвердженню православ'я не лише на Північному Лівобережжі, а й по всій Україні.

До того ж не можна не згадати ще про одну особливість цього друкованого панегірика. Кожен розділ прикрашений ілюстраціями, які виконав видатний український графік Інокентій Щирський, що вирізав гравюри на міді, дуже вдало відтворюючи як зміст, так і специфічну символіку, використану Лаврентієм Крщоновичем. Про це, зокрема, детально розповів проф. В. Попов у статті про художника в книзі «Матеріали до словника українських граверів» [6, С. 128–138] та побіжно в праці «Панегірик Крщоновича Лазарю Барановичу – невідоме чернігівське видання 80-х років XVII в.» [5, С. 668–697]. Сім гравюр, які прив'язані до розділів, демонструють майстерність гравера, який зумів проникнути в сутність задуму поета, у специфіку його тексту. Так, до другого розділу І. Щирський подав фігуру юнака, що тримає в руках фенікса, а неподалік – сова, світильник і книжки, що символізують собою мудрість, знання, яких Лазар Баранович набирався ще з юних років.

Слід згадати ще один твір Л. Крщоновича – «барвисту, подекуди навіть не без художнього почуття» [5, С. 684] панегіричну передмову до книги «Тріод цвітний», який був виданий 1685 р. і присвячений Л. Барановичу. Про нього вперше згадав А. Страдомський у статті «Лазар Баранович» (1852 р.) [7]. на жаль, цей учений, як зазначає проф. М. Попов, припустився багатьох неточностей у передачі мови та правопису цитованого оригіналу, до того ж він проминув саме найцікавіші місця, приміром, похвалу книгам і порівняння їх з квітами [5, С. 684].

Текст Л. Крщоновича наповнений квітковою барвистістю і цікавими порівняннями. Прикладом може бути і цитований нижче текст, у якому автор панегірика вихваляє свого героя Лазаря Барановича за те, що він «толико богодухновенных и полезных книг стаду своему подал, а на их же листвиях написал имя Божіе и Богородично и святых всѣх, егда праздники господскіе, богородичные и святыхъ избранныхъ словесы премудрыми и полезными почтивъ и тѣми, яко цвѣтами злачное поле, тако церковь украсивъ, множество душ, слова Божія алчущихъ, напиталъ еси … Во истину бо не сѣном, не стебліем, но благовонными кринами обильныя премудрости питаеши словесное стадо, и не точію цвѣтами, но вкупѣ и плодами овцы твоя насыщаеши, егда не точію словесы и писании, но и самымъ дѣломъ учиши …» [7, С. 77].

Для Л. Крщоновича книги – це розкішний сад, наповнений різнобарв'ям квітів, кущів та дерев:

«Книги бо а цвѣти не малює от обою имут подобіє. Подобни суть книги цвѣтамъ, яко же цвѣты приносят плодъ, тако книги чтущимъ их приносят ползу, яже плодомъ єсть духовнымъ, и яко от цвѣтов соплется венѣц, тако от чтѣнія книжнаго составляется премудрость».

Мотив квітів проходить у цій посвяті через творчість Лазаря Барановича та книгу «Тріодь цвітна», яку йому з любов'ю подарували працівники друкарні на чолі з Л. Крщоновичем як «Архієрею грядушихъ благъ, и пастырю, пасущим своє стадо не иною какою неполезною пожитью, но злачными цвѣтами и благовонными кринами». І саме таких яскравих польових квітів та кринів, стверджує Л. Крщонович, «сія Цвѣтная тріодь имать въ себѣ изобильно».

І під кінець похвали автор стверджує: «Сицевые цвѣты Вашего Пастырскаго труда во истину суть плодомъ безсмертныя славы: добрая бо добродѣтельнаго человѣка дѣла никогда не умираютъ, – упованіє єго безсмертія исполнено. Къ тѣм убо краснымъ цвѣтамъ, и сей Цвѣтъ или книгу Цвѣтныхъ пѣсней приносимъ, и аки къ

многоцвѣтному вѣнцу прилагаем, да Преосвященство Ваше, пасый стадо своє въ книжныхъ кринахъ, и сею книгою, яко цвѣтною пажитью, своя напитаеши овцы» [7, С. 77].

Книга «Тріодь цвітна» з дуже довгою назвою була видана «коштом монастирським» ігуменом Лаврентієм Крщоновичем у друкарні Свято-Троїцького Іллінського монастиря.

У подальшому Л. Крщонович продовжує видавати й інші книги з посвятами різним знаним представникам старшинської знаті. Так, у 1686 р. з'являється книга «Часослов», яка була присвячена синові гетьмана Івана Самойловича Григорію, який обійняв колишню посаду батька – полковника Чернігівського. А 1689 р. надрукована книга «Modlitwy dzienne y nocne» («Часовник») польською мовою з домішками латини з благословіння Л. Барановича і передмовою до читача та написаною Л. Крщоновичем посвятою боярину Борису Шереметєву у зв'язку з його участю в поході разом з українськими військами проти кримських татар.

Працюючи в чернігівській друкарні, її художники на прохання царів Московії в другій половині XVII ст. відвідували Москву, де у місцевій друкарні виконували важливі замовлення. Так, Л. Тарасевич разом з І. Щирським зробили декілька гравюр портрета царівни Софії, а також на військову тематику, зокрема, пов'язану з азовськими походами на Крим.

Різного роду завдання виконував Л. Крщонович і як ігумен, а потім архімандрит чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря, вірний поплічник Лазаря Барановича останніх років його життя, особливо після смерті І. Галятовського. Архієпископ доручав йому ще за часів царів Федора Олексійовича і завершуючи Петром І різні справи як довіреній особі, зокрема пов'язані з роботою друкарні, виданнями окремих творів архієпископа та їх розповсюдженням в Москві та Московії. У зв'язку з будівництвом Троїцького собору доводилося постійно просити у царів то заліза на дах, то будівельні матеріали, то дзвони тощо.

В особі Л. Крщоновича Лазар Баранович знайшов собі вірного сподвижника, який розумів задум архієпископа, що торкався побудови Троїцького собору як монументу епосі і козацькій славі. Тому саме Л. Крщоновичу він доручив слідкувати за будівництвом.

Більше того, Л. Крщонович продовжував після смерті архієпископа будівництво собору, звертався за допомогою до гетьмана

І. Мазепи, який виділив необхідні кошти, щоб завершити будівництво цього величного храму XVII ст.

Л. Крщонович доклав багато зусиль, щоб прикрасити храми розписами, а також будівництвом іконостасу і написанням для них ікон, серед них і в Єлецькому монастирі, зокрема ікон «Три Святителі» та «Собор Архангелів» у першому ярусі, а в третьому над царськими вратами – «Деісус». Епоха їх створення – це час, коли утверджується національне мистецтво, зокрема архітектура, яка знайшла своє вираження в камені, а декоративне мистецтво та малярство – в різьбленні іконостасів та іконописанні. І, як свідчать мистецтвознавці, український народний геній змінив по-своєму живопис і різьбу [25, С. 118]. І це не випадково, бо в цей час сформувалася нова українська інтелігенція – старшини, що вийшли із народних мас і, маючи відповідні достатки, вирішили все те, що характерне було для народної душі, – утілення в яскраві форми мистецтва. Тож «ікони Єлецького іконостасу – це прекрасне вираження духу Лівобережної України в кінці XVII століття; саме тут – в середині Лівобережжя на одну коротку мить «старшинське мистецтво» найбільш визначено пішло по шляху народної творчості» [25, С. 118]. І, звичайно, до цього був причетний і Л. Крщонович, який любив прекрасне в мистецтві, а тому вимагав від художників, щоб все сяяло. Про це свідчить ікона «Три Святителі», у якій утілений священний сюжет. Василь Великий, Григорій й Іоанн виглядають стриманими, мудрими, розміщені в золотому обрамленні іконостасного різьблення. Вони стоять поруч, посередині на підвищенні – Григорій з жезлом в руках; по боках – Василь та Іоанн. Художник кожного виписав своєрідно, надавши обличчям своєї власної виразності. Святителі одягнуті в багаті ризи: у Василя – риза веселкова, з квітами, у Григорія – золота з хвилями, у Іоанна – кольору засушеного щавлю. «Ікона сіяє фарбами, як мозаїка з дорогоцінних камінців; всі тони приведені в гармонію, і в колориті ікони царствує міцна райдужно-золотиста і райдужно-срібляста гама. Вона так само урочиста і стримана в один і той же час, як пози святителів і вираз їхніх облич» [25, С. 118].

Крім цього, Л. Крщонович виявся і чудовим керівником друкарні, бо після смерті Л. Барановича архієпископ Феодосій Углицький менше нею цікавився.

За час праці Лаврентія Крщоновича як керівника друкарні, яка була в його монастирі, було видано чимало різних книг, до яких часто передмови, посвяти писав саме він, бо його тексти завжди були наповнені цікавими художніми знахідками, а мова збагачена різними

яскравими порівняннями, епітетами, метафорами тощо, які відповідали традиціям чернігівської літературної школи.

Серед видань чернігівської друкарні XVII ст. зустрічаємо немало панегіриків великого розміру, у яких широко розкривається життя особи, якій присвячується твір. Але немало було й таких віршів, які торкалися лише герба знаної особи, при цьому ці тексти були наповнені різними мотивами, оригінальними порівняннями, химерними метафорами, своєрідною символікою та служили похвалою цій особі, якій належав герб.

У літературній спадщині Л. Крщоновича знаходимо багато присвят, про які згадує автор у листі до гетьмана Мазепи, відзначаючи свою провідну роль у цьому жанрі, бо «ще не бувало до цього такого в Малій Росії, а тепер багатьом особам, почавши від самого монарха, як з Київського колегіуму, так і з Чернігова, на заздрість римлянам, усе це йшло за власним моїм старанням і починанням» [1, Т. 2. С. 537].

Звичайно, Л. Крщонович перебільшує свою роль у розвитку жанру, але не треба й применшувати її, бо у нього ми знаходимо чимало найрізноманітніших прикладів присвят з різною формою побудови.

Серед таких творів Л. Крщоновича помітна посвята Іванові Мазепі, надрукована в книзі «Триакафістний молитвослов» (1691 р.), виданий за кошти гетьмана і вручений йому в присутності Лазаря Барановича, який був вдячний за ту допомогу, яку надав Мазепа у будівництві Троїцького собору.

Л. Крщонович розпочинає свої панегірики зі звернення до герба Мазепи. На цей раз ним в його уяві виявився Хрест. До речі, цей символ є і в житті деяких інших персонажів, зокрема і в згаданому нами раніше панегірику, написаному Л. Крщоновичем на згадку Лазарю Барановичу, надрукованому в передмові до книги «Тріодь цвітна» (Чернігів, 1685 р.).

Обыноша издавна Люде именити
Различныя печати в родех своих мети.
Кто звером, ко птенцем Дом свой печатлеет.
Кто мечом, кто стрелою, кто солнцем светлеет.
А Лазар Баранович сим славится словом:
Не хвалюся, точію о Кресте Христовом.

Хоча, як з'ясувалося, хрест був лише символом духовного сану Лазаря Барановича. Тому в панегірику цьому архієрею Л. Крощонович асоціював ім'я архієпископа з євангельским персонажем Лазарем, а прізвище *Баранович* з *Баранцем* (Агнцем-Христом).

Л. Крщонович у своїй посвяті І. Мазепі теж використовує цей символ Христа і, як бачимо, це не випадковий збіг. Архієпископ

Л. Баранович віддав усе своє життя служінню Богові, а І. Мазепа відомий своїми великими духовними справами, що були пов'язані з його допомогою у відновленні святинь та будівництва храмів.

Крест на себе вложивши молитвы зачати
Церковь оузаконила и все начинати
И твой крест не инакши токмо Христов знаєм
Твоим Крестом Книжицу сію зачинаєм. [9, арк. 1]

Далі у тексті Л. Крщонович уточнює деякі деталі «Духовної зброї», яку вручають І. Мазепі богомольці, як «воину изящнейшему и начальнейшему войск Вождю Велможности твоей», серед них молитви до Святої Трійці, Христа (акафіст Страстям Христовим) та святої Варвари. Саме вони допоможуть «воинству православному тѣм въ ружаеши и не видимых и видимых врагов тѣм прогониши». І ці елементи Духовної зброї названі не випадково. Сам панегірик та «Молитвослов» (1685 р.) укладався і видавався у Чернігівському Троїцько-Іллінському монастирі, де перебувала заступниця всіх православних – чудотворна ікона Іллінської Божої Матері («яко імущіи пред очима стоявшую под. Крестом, и Христови болѣзненным сердцем състрадавшую: Матеръ Ісусову въ Чудотворной єя Иконе») [9, арк. 8].

Крім цього, у Троїцько-Іллінському монастирі вшановували також святу Варвару (котра «Троицу святую, Треми вбани окнами оусмотрѣла, да сего ради въ обители Троицкой от нас грѣшных почитаема будет») [10, арк. 8–9].

Панегірик завершується подякою братії, які з величними словами Л. Крщоновича підносять цей «Триакафістний молитвослов» гетьманові за «толикоє твоє о разширєніи Славы Господня, и пользѣ ближнєго тщаніє, і за веліє къ благолѣпію Божественныхъ храмовъ усердіє, єже на многихъ в Малой Росіи святыхъ мѣстех, изряднѣє же в нашой убогой обитєли, благодѣтельствуя нам, являєши, украшая многим своим иждивєнієм чудотворную в нас икону, преукрашенную Божією славою, Пречистои Девы Богородицы» [10, арк. 9–10].

І за всі ці славні, богоугодні діяння братія чернігівського монастиря зі своїм архідияконом Л. Крщоновичем бажають гетьману Мазепі сердечно всебічної, всесильної Божої допомоги та захисту і вручають книгу акафістів, «сіє духовноє оружіє, трекафистную молитву», «да в нем частѣ трикратноє Серафимскоє пѣніє: святъ, святъ, святъ, Богу в Троици єдиному восклицаеши, Ангела отпадшаго от Серафимскаго Лика, и Трисвятую ту пѣснь пѣти не восхотѣвшаго посрамляеши, Приими Акафистъ Христовым страстемъ, да

всегда имаши пред очима Господа нашего Ісуса Христа и сего распята на Крестѣ, силою же Кресною, врагов Креста Святого, да побѣждаеши» [10, с.11].

І останній акафіст у цій посвяті І. Мазепі, про який нагадують богомольці, був присвячений святій великомученици Варварі, розповідь про життя і смерть якої допоможе гетьманові, як вони вважають, коли настане час переходити у царство небесне: «ея ходотайствомъ, по многолѣтном житіи и благополучномъ владѣніи, добрую христіянскую кончину получиши, той бо дадеся сія благодать, єже притѣкающимъ к ней, неувѣдати внезапныя смерти, но отходити напутпосилстованным пречистыми и животворящими Христовыми тайнами» [10, с.12].

Існує ще одна посвята Іванові Мазепі. Наступного 1692 р. у друкарні був знову виданий «Молитвослов», і до книги Л. Крщонович написав вступне слово, у якому зазначав заслуги гетьмана «в трудехъ непристанныхъ об отчизне сей, верне о ней печеся, и разумне ею управляет» [11]. І далі йшло побажання: «Прими же съ книжицею сею и усердіе наше, им же Вельможности твоей и временного долголетнаго, с полезным благополучиемъ Господстованіемъ и вечного съ Богом въ некончаемой жизни, со восприятіем святыхъ между пребыванія желательствуемъ. Велможности Вашей милостивого Пана и патрона Ктитора и премиловестивейшаго добродея нижайшіе рабы всехъ благ желающіи всегдашніи богомольцы. Лаврентій Крщонович игумен с всею во Христе братиею монастыря Святого Троицкого Иллинского». Ця книга була гарно прикрашена 25 гравюрами-дереворитами та якісними вигравіюваними заставками [4, с.75]. На жаль, авторство гравюр не встановлене. Можливо, серед них були і роботи самого Л. Крщоновича та І. Щирського, який у цей час працював у друкарні.

Третє видання «Молитвослова» 1693 р. Л. Крщонович присвятив Федосію Углицькому, котрий ще за життя Л. Барановича був направлений на його прохання до Чернігова 1692 р. для подальшого висвячення його на архієпископа чернігівського і новгород-сіверського, яке й відбулося офіційно після смерті попередника у 1693 р. Книга була гарна, оформлена 20 гравюрами з гербом Феодосія Углицького та віршами.

Як зазначає О. Травкіна, Ф. Углицькому була присвячена й антимінсна гравюра, виготовлена в чернігівській друкарні, яка належить до унікальних зразків даного виду мистецтва XVII–XVIII ст. [4, с. 75].

1 (11) вересня 1693 р. помер Лазар Баранович. На його місце архієпископом чернігівським і новгород-сіверським був обраний Феодосій Углицький, який помер 5 лютого 1696 р. І як зазначає С. Величко, «після його смерті, коли духовенство тієї чернігівської єпархії заходилося біля елекції, щоб вибрати собі нового пастиря, отець Лаврентій Крщонович, значна й учена персона серед чернігівського духовенства, писав до гетьмана Мазепи про те діло з Чернігова 16 листопада такого свого листа» [1, т. 2, с. 536].

І далі історик подає лист-прохання Л. Крщоновича, ігумена Троїцько-Іллінського монастиря, про обрання його на посаду архієпископа, наповнений багатьма біографічними фактами: «Ясновельможний милостивий пане гетьмане військ його царської пресвітлої величності Запорозьких, мій великий пане патроне і великий добродію!» – звертається прохач Л. Крщонович до Івана Мазепи. «Свідок мені Бог», зауважує він, «що досі я й не мислив ніколи про вакансію Чернігівської архієпископії і не зважився би наприкрятись у тому вашій вельможності милостивому моєму добродієві, зважаючи на недостойність мою і на слабку силу мою на таке високе діло. Знаю до того ж, що той святий і превисокий архієрейський сан є у Божім віданні. Як каже апостол: «Не ви мене вибрали, але я вибрав вас і вас поставив, щоб ішли ви й приносили плід», – йшлося від імені Сина Божого і в псалмі: «Бо високий Господь, але бачить низького, а гордого він пізнає іздалека» [1, т. 2, с. 535–536].

Послався на Святе Письмо і вказавши на поважність посади, Л. Крщонович далі говорить, що його на цей крок участі у виборах підштовхують відомі поважні особи, листи яких були додані ігуменом. Отже, таким чином Л. Крщонович ніби вказує, що не йому належить ініціатива участі у виборах. А тому далі він пише: «Я зважився штовхнути у двері милостивої ласки вашої вельможності, покірно просити: не зволь відкинути, ваша вельможність, од своєї патронської та добродійної ласки й мене, найнижчого підніжка свого, який безперервно дбає про панську вашої вельможності ласку».

І після цих вибачень, поданих високим стилем, Л. Крщонович нагадує про свої заслуги на благо Чернігівської єпархії, «що служив я вірно більш як двадцять років тутешнім архієреям» [мається на увазі Лазарю Барановичу та Феодосію Углицькому – Г.С.] і старався здобути їхню ласку, а постригшись у тій-таки архієпископській кафедрі, прислужився і їхній царській пресвітлій величності, почавши від вічно достойної пам'яті царя Олексія Михайловича аж до теперішнього

звитяжного монарха нашого православного [тобто Петра Олексійовича, перед яким Л. Крщонович виступав з проповідями і прославляв його походи на Крим – Г.С.], прислужувався і їхнім милостям панам чернігівським полковникам, прислужувався, чим міг, Христовій церкві, про що свідчить багато хто з друкарні нашої, але й великоросійської, свідчить про це і найбільше Євангеліє, яке вийшло за блаженної пам'яті царя Федора Олексійовича [мається на увазі «Євангеліє учительноє», що виходило 1681 р. та 1682 р., у рік смерті царя Федора Олексійовича – Г.С.] [1, т. 2, с. 536].

Після цього Л. Крщонович нагадує й про здійснені ним добрі справи на батьківщині у «Малій Росії, перед тим небувалих, а тепер присвячених багатьом особам, почавши від самого монарха, як з Київського колегіуму, так і з Чернігова, на заздрість римлянам [мались на увазі книжкові видання Києва та Чернігова, які дарувалися високим особам Московії – Г.С.]». При цьому Л. Крщонович стверджує: «все це ішло за власним моїм старанням та починанням. І хоч у школах не вчив я, а міг би вчити і хотів, коли б мене чернігівський архієрей [Лазар Баранович – Г.С.] силою не примусив з послуху до свого діла, що, як розумію, стоїть вище шкільного навчання, я і тепер безперервно прислуговувався і хочу прислуговуватися вашій вельможності – щасливо над нами пануючому малоросійському рейментареві».

І далі Л. Крщонович просить Івана Мазепу, «милостивого мого добродія», щоб ніхто із претендентів на посаду архієпископа, «і трохи своїх трудів не поклавши» на Чернігівщині, «а заслуживши їх десь в іншому місці на ласку та славу собі» [і тут він натякає на свого суперника Івана Максимовича, який був намісником Брянського Успенського монастиря, а з 1696 р. завдяки архієпископу Федосію Углицькому став архімандритом Чернігівського Єлецького монастиря – Г.С.], наших, хоч і малих, заслуг не загрібає, як квочка, і нехай нас не випихає на вічне поруган ня, що, просячи якнайпокірніше з усіма в тій єпархії товаришами по службі моїми, вашої вельможності і вельможного мого добродія, лишаюся» [1, т. 2, с. 537].

Самійло Величко після цього листа друкує деякі зауваження і щодо виборів архієпископа у Чернігові: «Даремно з таким своїм писанням трудився отець Крщонович, адже завівсь у тій мірі на гетьманській ласці. Бо коли 24 листопада в Чернігові зібралася елекція на вибрання архієпископа, то після недовгих розмов, за тією ж таки Божею волею, одноголосно вибрано на ту архієпископію Чернігівську після Углицького чернігівського архімандрита Іоанна Максимовича,

мужа значного і премудрого і того сану достойного» [1, т. 2, с. 537]. А далі розміщений документ, що перелічує тих, хто брав участь у цих виборах від гетьмана Івана Мазепи та митрополита Київського, Галицького і всієї Малої Росії Варлаама Ясинського до інших представників чернігівського духовенства. Усі одно-голосно, а серед них значиться й ігумен Лаврентій Крщонович, віддали свої голоси за І. Максимовича. Хоча в тексті документу про те, як проходило голосування різними особами, щодо Л. Крщоновича сказано: «Превелебний у Бозі його милість ігумен Святотроїцький Іллінський чернігівський через поганий стан теперішнього здоров'я висилаючи через себе по-вірених – пречесного отця схимника, свого намісника з братією, – дає вотум на високо в Бозі превелебного його милість отця чернігівського архімандрита» [1, т. 2, с. 538].

І хоча Л. Крщоновича не обрали архієпископом, його згодом підвищили в тій посаді, яку він обіймав у Святотроїцькому Іллінському монастирі. Настоятелю обителі, завдяки гетьману Івану Мазепі, надали архімандритський статус. Таким чином Лаврентій Крщонович став першим архімандритом цього монастиря.

Лаврентій Крщонович завжди був вдячний Іванові Мазепі, про що свідчить ще одна посвята йому, розміщена в книзі «Кіот срібнокований» (ймовірно, 1695 р., хоча дослідник І. Ситий називає 1691 р.) [12].

Про цю посвяту згадує й Самійло Величко у своєму «Літописі»: «Того-таки року гетьман Мазепа, віддаючи хвалу Богу і Пресвятій Діві Богородиці за з'явлені йому добродійства, що підняли його від злиденного гноїща, звільнивши від тісних запорозьких кайданів (як про те писалося раніше), і посадили із земними князями, поставивши його гетьманом землі Малоросійської (оскільки всяка влада від Бога за апостольським словом), немалим коштом зробив срібнокований кіот Пречистої Богоматері в Чернігівському Святотроїцькому Іллінському чудотворному монастирі. За це йому отець Лаврентій Крщонович, ігумен тодішньої обителі тієї Троїцької, воздаючи гетьману подяку, написав дедикацію» [1, т. 2, с. 505–506].

«Кіот срібнокований» – своєрідний панегірик, що складається з трьох частин. Перша, ілюстрована, включає в себе гравюри І. Щирського – ікони святих, яких дуже любив гетьман. Верхню частину другого розділу прикрашає ікона Троїцько-Іллінської Богородиці в срібних шатах, яка спочатку перебувала в Іллінській церкві, а потім була перенесена до збудованого та освяченого Троїцького собору. До цієї частини приєднаний і герб І. Мазепи, увінчаний маскароном.

У нижній частині – текст дедикації, а на пілястрах розміщені святі та зображення епізодів підкорення турецьких фортець. У прозовій частині висловлена похвала гетьману.

Увесь текст панегірика написаний польською мовою із слов'яно-руськими та латинськими вставками. Як свідчить професор Ю. Мицик, прозова частина неоднорідна. І дійсно, у стилі бароко написана вступна частина присвяти. Тут іде й возвеличення адресата, і використання образів грецьких героїв далекого минулого, певних постатей із Біблії чи міфології, а також барвистого барокового стилю. Щоб пересвідчитись у цьому, наведемо лише завершальну похвальну частину тексту: «Але я тут повернуся до благочестивих трудів Твоєї вельможності, які із-за невеликого розміру аркуша я, будучи не в стані перераховувати кожний зокрема, посилаючись на всякі висловлювання, загалом зводжу до чотирьох основних теологічних чеснот. Кожний КОВЧЕГ містив у собі ці чотири клейноди, чотири основні теологічні чесноти, золоту Чашу, що має ручки, які Аарон озеленив гілкою, і записаний заповіт: а саме мудрість, поміркованість, мужність і справедливість. Ці чо тири клейноди вбачаємо і в Твоїй благочестивій душі» [13, с. 115].

І далі Л. Крщонович розкриває сутність кожного цього клейноду. «*Мудрість*, – підкреслює автор, як золоту чашу, відполіровану вогнем святої віри, у котрій зберігається манна *поміркованості*. Свідчить про цю твою сповнену віри і богобоязненості мудрість страх Божий, любов до Бога і ближнього, різного роду діяльність в управлінні вітчизною». І далі перераховуються добрі справи гетьмана, пов'язані з відновленням монастирів, святих місць, прикрашених золотом і мурами, усілякою пишнотою, а також Антонієвих печер, у яких ченці монастиря продовжують святу справу стародавніх пустельників.

«Про поміркованість, – зауважує автор, – можу сказати, що написав святий Золотоуст: що великі то чудеса – лікували кривих, освітлювали сліпих, воскрешали мертвих, але ще більші …». І тут Л. Крщонович висловлює дуже важливі думки, які торкаються життя можновладців: «на високій посаді на верху панувати, а низько покору на серці зберігати, мати багатства, та нехтувати ними, купатися в насолодах, але ними не бруднитися». І як висновок: «Це справжні та великі чудеса, котрими святе Християнське житіє може прославитися перед Богом і перед людьми».

Зосереджуючись на внутрішніх і зовнішніх діяннях гетьмана, зокрема справедливості, мужності, автор підкреслює, що перша дає

можливість зміцнити Вітчизну, «цю Малоросію як нездоланним якимсь муром, незважаючи на жодні особи, тим самим удів і сиріт звеселяючи», а друге сприяє умінню не лише «розширювати кордони Вітчизни, але незмінною енергійністю ти вмієш і Річ Посполиту зберегти в мирі, і любов'ю зробити з неприятеля приятеля. Такі великі Твої мудрість, поміркованість, мужність і справедливість» [13, С. 115].

Завершуючи цей каскад похвальних висловлювань на адресу гетьмана Івана Мазепи, Л. Крщонович просить вибачення і підкреслює: «нічого тут не вдаю, у нічому не лещу, бо яскравим променям твоїх чеснот темрява лестощів нічим не буде корисна. Проте я не можу те, шо тут, замовчувати і з покірним духом буду завжди шанувати» [13, С. 115]. Цей маленький паперовий подарунок автор поєднує з чудесним образом Пресвятої Діви, а адресат, мабуть, добре зрозумів його справжню цінність.

Як бачимо, уся вступна частина панегірика пересипана яскравими висловами, багатою символікою і мовними прикрасами, що відповідало шанованому на той час стилю бароко.

Друга частина панегірика – це коротенька розповідь про давніх дев'ять хрестових походів XI–XII століть, у яких брали участь могутні європейські монархи: королі, імператори, герцоги Англії, Австрії, Франції, Німеччини. Угорщини, Голландії, Нідерландів тощо, яка була запозичена із «Літопису польського, литовського, жмудського і всієї Руси» Мацея Стрийковського (1582 р.) і подана у посвяті, як нагадування І. Мазепі про ці знамениті походи, під час яких було здійснено багато благородних справ. Це певним чином також і свідчення про походи І. Мазепи, бо якщо цю частину поєднати з першою – описом діянь І. Мазепи, то логічним є висновок, що й під час походів гетьмана було зроблено багато корисного для вітчизни.

Третя частина – це місточок від європейської історії до подій, які відбувалися в Київській Русі. Вона розпочинається із вірша-присвяти «Про мужність стародавньої Русі», запозиченого із «Літопису» Мацея Стрийковського [14, С. 246].

Ми, читачу, довго вже тим усім займались,
Треба, щоб тепер про Русь притьмом написали.
Що Князів Литовських ми шерег перервали,
Ти пробачиш, видно, нам, як голова варить.

Руський наш народ в своїх справах є давніший,
Ще й монархією він в Києві славніший
Тож діяння русинів світу я представив,
Щоб знав кожний, чим народ чесний цей прославився.

І далі у 8 строфах панегірика розповідається про подвиги русів у різних війнах з римлянами, греками, парфянами, шведами, данцями, норвежцями, про що свідчать хроніки греків та інших народів. А тому автор вірша в наступних 2 строфах попереджає:

Отже, брате із Литви, в Русь не заглядай ти,
Слава їх не менша вас, це усі признайте,
Без них ладу свого тут ти не можеш мати,
Звикли здавна русини за своє триматись.

Давніші їх свідчення: з них Литва зростала,
Як незгода у князів руських підіймалась.
У вітчизні їх Литву згода поселила,
Міжусобні чвари Русь бідну погубили.

Проте Л. Крщонович не завершує вірш цими словами, а пише від себе ще одну строфу:

Боже, дай згоду тепер Русі на поганство,
Проти турка об'єднай усе християнство,
І за твого гетьманства, русинський гетьмане,
Нехай град Єрусалим християнським стане.

Таким чином, усі три частини з різним змістом автор зумів об'єднати в один панегірик, який присвятив гетьманові нової епохи України-Руси Іванові Мазепі, спадкоємцю славних справ русів.

Звернення до адресата посвяти мало барокові риси, а також характеризувалося звеличенням його та применшенням значущості автора: «Вельможності Твоєї мого дуже Милостивого П., пана Патрона і Великого Благодійника Найнижчий слуга недостойний богомолець Ієромонах Лаврентій Крщонович» [13, С. 118].

Щоб отримати звання архімандрита Троїцько-Іллінського монастиря, Лаврентій Крщонович 4 січня 1697 р. здійснив поїздку до Москви, де зустрічався з царем Петром Олексійовичем, якому вручив велику ікону Троїцької Іллінської Божої Матері з краєвидами Азова й планом Азовської фортеці та двома написаними на іконі привітальними промовами Петрові. Крім цього, царю були вручені п'ять примірників щойно віддрукованої в Чернігові книги «Руно орошенноє» з присвятою Петру І. Усі пода-рунки були підписані: «игумен Лаврентій Крщонович с братією Троицкого монастыря».

До речі, як свідчать А. Гусєва, І. Полонська, книга «Руно Орошенноє» Дмитра Туптала у 1696 р. вийшла у двох варіантах: перший з посвятою Петру І, бо, очевидно, Л. Крщонович готувався до поїздки в Москву, та другий з посвятою гетьману Іванові Мазепі з зображенням його герба та віршами на його честь. У присвяті ігумен

висловлює щиру подяку гетьманові за добудову «немалым иждивениемъ каменной церкви Троицы» та за подарований дорогоцінний кіот для ікони Божої Матері [15, С. 31].

О. Травкіна звернула увагу на дуже цікаву деталь: саме цей примірник був поданий «тогочасною літературною українською мовою, на відміну від іншого тексту, писаного церковнослов'янською», про хворобу та зцілення від неї генерального обозного, колишнього чернігівського полковника Василя Дуніна-Борковського чудотворним образом «Троїцько-Іллінської Богородиці» [4, С. 79]. У другому варіанті, призначеному Петру І, українська мова не вживається, зате додані відомості про щедрі дари І. Дуніна-Борковського. Відомо, що він подарував золотий вінець з камінням для чудотворної ікони [16, С. 35].

Ці примірники видання книги були гарно прикрашені трьома гравюрами із зображенням Богородиці: одна – ікона «Троїцько-Іллінська Богородиця», дві інші – ікона, що показує Богородицю з крилами, яка покриває ними людей та ікона Покрову Богородиці з омофором із цифрами, переданими кириличними буквами. Ці дві гравюримідьорити були великого формату, віддруковані окремо і вклеєні до книги [4, С. 80]. Ці факти свідчать, що обидва варіанти книги готувалися як подарунки високим особам. Існує ще один варіант із зображенням Покрови Богородиці із сонячним годинником. Цей образ був намальований на стіні Іллінської церкви.

22 березня 1697 р. Лаврентія Крщоновича було висвячено в Москві в сан архімандрита, а це досить високий на той час релігійний чин, і затверджено на цю посаду в монастирі. У подальшому в усіх виданих у друкарні Троїцько-Іллінського монастиря книгах вказувалося, що вони вийшли «тщанiемъ всечесного отца Лаврентія Крщоновича архімандрита тоей святой чудотворной обители» з уточненням року встановлення архімандрії в монастирі.

Повернувшись із Москви, Л. Крщонович приділяв увагу не лише Троїцько-Іллінському монастирю, який був під його підпорядкуванням у новому статусі й залишався резиденцією архієпископа Івана Максимовича, а й роботі друкарні, що розміщувалася на території монастиря та була приписана до нього. Як засвідчує О. Травкіна [4, С. 86], І. Максимович не втручався в роботу друкарні, не опублікував за Л. Крщоновича жодної власної праці або праці когось із свого оточення і лише після смерті архімандрита активно зайнявся їх виданням.

У 1697 р. друкарня могла похвалитися випуском декількох книжок: «Руно Орошенноє», «Служебник», «Триакафістний молитвослов». Остання книга була присвячена небожові і найближчому помічникові гетьмана Івана Мазепи, ніжинському полковнику Івану Обидовському. І в цій присвяті, як і в подібній Іванові Мазепі 1691 р., Л. Крщонович використовує прийом опису герба.

1697 рік у житті І. Обидовського був пов'язаний з його участю у битві з турками під Казикерменом. Саме йому гетьман І. Мазепа доручив 18 липня цього року керувати як своїми військами, так і військом князя Юрія Четвертинського, просуватися «неподаль від Дніпра аж до Казикермена, як воно і сталося» [1, С. 551]. 25 липня І. Обидовський «прибув землею під Казикермен зі своїм таборцем та військом і став близько Казикермена в давніших козацьких шанцях» [1, С. 552].

Даруючи полковникові «Молитвослов триакафістний», Л. Крщонович, як художник і мислитель, підкреслював в адресатові, описуючи складові його герба, такі риси, які б не лише відповідали його діяльності, а й спонукали на подальші подвиги. Зокрема, письменник виокремлює «аки трикаменіє в гербовномъ клейнотѣ твоемъ добродетелми себе приличным сіяющія, приносимъ тебѣ нашъ велце милостивый Панѣ Обидовский, камени уподобляется молитва» [17, арк. 1–2].

Автор посвяти в гербі Обидовського виділяє три символічні камені (які є характерним елементом саме герба цього роду), що мали сакральне, медичне, любовне призначення.

Які ж камені відібрані в цьому випадку? Це *орлів* (названий «*аллевіанс*»), який мав круглу форму і осердя й оберігав людей від отрути та змій; *змієвий* (названий «*безаар*»), який оберігав від отруєння, а також *ластів'ячий* (названий «*целідон*»), що сприяв коханню.

У міфології та й у народній творчості вони мають дещо інше значення.

Орел – символ відваги і сміливості, справжньої гордості та чоловічої краси. У той же час він символізував також зарозумілість й самовпевненість. І його політ у цьому значенні завершувався падінням. орел мав і здатність омолоджуватися, як птах Фенікс. Коли цей чарівний птах ставав старим і сліпим і у нього виростав великий дзьоб, він підіймався високо в небо та стрімголов падав на скелі, щоб відбити дзьоб, а після цього, викупавшися у золотому озері, грівся в сонячних променях і, обтрусившись, скидав із себе пір'я та ставав

знову пташеням, щоб сформуватися в гордого і відважного молодого орла [18; 19, с.729].

Змія – символ мудрості, воскресіння і смерті, здатна як на добро (охороняти життєві джерела та дбати про них), так і на зло, спокусу, лукавство, підступність, хитрість.

Ластівка – символ кохання, відродження, добра і щастя, Божа пташка, бо коли юдеї розпинали Христа, ластівки крали в них цвяхи. І благословен той дім, на якому поселялася ластівчина сім'я. Ластів'ячий камінь уособлює собою кохання, стишує гнів та сприяє успішному завершенню розпочатих справ [19, С. 726].

Як бачимо, вплив Біблії, міфології та народної творчості, на що звернув увагу дослідник А. Багнюк, залишив дуже широке поле для тлумачення символіки перелічених каменів. Обираючи їх, Л. Крщонович у кожний камінь вкладав свої сакральні смислові визначення. Але перед присвятою був розміщений малюнок герба і під ним подано вірш Григорія Назіанзина у перекладі тодішньою українською:

Искра внутръ в насъ молитва, яко велий пламенъ,
Затворенъ въ камени, в котрый єгда камень
Железомъ ударяєшъ, тогда огнь являєт.
Такъ молитва нескоро, в нас зимних палаєт:
Но єгда многократне, тогда ясно свѣтит
Токмо не престан, а Бог сердце ти осветит [17, арк. 2].

Цей вірш поданий тут не випадково. Він служить ніби епіграфом до тексту посвяти, бо в ньому подаються деякі ознаки дорогоцінного каміння – світитися, що притаманне і молитві, яку людина багатократно промовляє, і тоді Бог освічує її серце.

Хрест символізує собою не лише страждання і смерть, він також є символом очищення і воскресіння. Воскреслий Ісус Христос і є наріжним каменем життя, яке пронизане його незбагненною Вищою Премудрістю.

Перший камінь названий «орлиним», мав круглу форму, а всередині себе «имѣетъ вторій камень толъцаніємъ звинящій: гады и зміи от гнѣзда и от птенцовъ орлѣх отгоняющій». І далі Л. Крщонович поєднує цей камінь з Святою Трійцею, бо «и в Троици Святой Отецъ єсть бѣлъ ветхостію, ветхій денми, круглый Божествомъ, предвѣчный бо початку и конца не имѣющій. Сын єсть камень нерукосечныя горы, в нем же внутръ вторый єсть камень огненный Духъ Святый, толцаніємъ и молитвою вѣрнымъ являющыися, пореченному, просѣтє и дастся вамъ, толцѣте и отверзетъся вамъ, всякія же гады и зміи грѣховныя отгоняющыи, обладаяй очищаяй прегрешения» [17, арк. 3–5].

А зі «змііїним» каменем автор посвяти поєднує Страсті Ісуса Христа, указуючи на те, що цей камінь «обрѣтаютъ в желчи змієвой, лицем чернъ: начало же между всѣми врачеваніи противу туртизнъ имѣющій». І як висновок, «тако и Христос на Крестъ аки змій вознесенный, сам бо рече: яко же Мойсей вознесе змію во пустыни». А далі Л. Крщонович, спираючись на Святе Письмо, на вислови окремих Отців Церкви, розкриває страждання Ісуса Христа: «Тако подоблет вознестися сыну человѣческому, остави нам в жєлчи своєй, во страданіи своєм, камень терпєнія, лицєм чернъ, в немъ же небѣ видѣнія ни доброты, исцѣляющій же всякія отравы, всякія трутизны: такъ мовит святый Амвросій: вся Христос єсть всѣмъ, аще раны исцѣлити желаєшь? Врачъ єст аще огневицею палаєшъ, источник єстъ аще неправостію отягчен єси оправданіє єстъ» [20, арк. 6–7].

І завершується ця друга «змііїна» частина словами із вірша:

Ини жє оучите стихами сиє
Врачество паче в Христѣ, рани неже раны
Сими бо цѣлит рани наша, терпѣвъ заны.

Третій, «ластів'ячий», камінь асоціюється з іменем святої великомучениці Варвари, яка прийняла страшну, жорстоку муку заради любові до Христа, його віри, а тому в посвяті автор називає її «ластовицею сладкоглаголивою». І далі розкривається сутність цього каменя, який «обрѣтается в младих ластовицах, лицєм чернъ и червлєнъ. Силъ же пять в сєбѣ имѣющъ: кто бо єго носитъ при сєбѣ, сего чинит ритором оувсѣх любов возбуждает, очи болніи оуздоровляєт, дѣла начатии къ доброму концу приводит, и гнѣвъ оусмираєт» [20, С. 7–8].

І далі Л. Крщонович, як і в попередніх акафістах, переводить нашу увагу на новий об'єкт – святу Варвару, розповідає про її страждання: «Кто же невѣстъ? яко вся сія силы имѣетъ Святая Великомученица Варвара, ластовица сладко глаголивая: ащє бо и черна бѣ отцєвскимъ оуничиженіємъ но червленна дєвствєнною красотою и пяточисленно лѣкарственніи имѣєтъ добродѣтели: Богоглаголивым бо риторством, аки сладкая ластовица прє прѣ отца своєго и гнѣв усмири ожесточенный, любов у всѣх верных ку себѣ возбуждает, очи болныя исцѣляєт, научаючи от солнца, от звѣздъ, от свѣтилъ небесных видѣти истиннаго Бога, и дѣла начатии, живот наш ку доброму концу приводит, оумоляючи Бога да всѣ вѣрныи присмерти нелишаются животворящих таинъ Христовых» [20, С. 8–9].

Але, як бачимо, письменник лише окремими словами нагадує про красу Варвари і додає про її здатність до лікування, у той час як

за життєм та народними переказами вона була дуже багата, красива, цнотлива, дуже пильно оберігала свою цноту від домагань закоханих у неї молодих єгипетських аристократів. Крім того, згідно із житієм, батько-язичник охороняв дочку не лише від домагань палких прихильників, а й від проповіді християнства: поклоніння Триєдиному Богу та віри у спасительну жертву Ісуса Христа. Батько заточив доньку у високу вежу з двома вікнами, а Варвара повикидала з вежі встановлені батьком фігури язичницьких богів та упросила будівельників зробити третє вікно на честь святої Трійці, чим підтвердила свою прихильність до православної віри. За це вона була жорстоко покарана місцевим правителем: у неї на грудях були відрізані соски.

Христос, щоб полегшити страждання Варвари, з'явився на вежі і причастив її. Але ненависть батька до християнської віри своєї доньки не мала меж: він відсік їй голову.

Таким чином, значна частина фактів із життя св. Варвари Л. Крщоновичем опущена. Він більше звернув увагу на її лікувальні здібності, щоб установити зв'язок з особою, якій присвячувалися акафісти.

Використання образу святої Варвари якоюсь мірою не випадкове. У Троїцько-Іллінському монастирі особливу увагу приділяли саме їй. Про це свідчить й той факт, що південний приділ Троїцького собору в Чернігові, як свідчить Ф. Гумілевський в статті «Черниговский архиерейский дом (в закрытом Ильинском монастыре». [26, Кн. 2. С. 1–106] був до 1803 р. присвячений Святій великомученици Варварі.

Ще одна важлива особливість цього акафісту Л. Крщоновича, як зазначає дослідник М. Жарких, полягала в тому, що це була «перша друкована пам'ятка зі славословіями на честь Св. Варвари, яка до нас дійшла» [27].

Усі названі вище у посвяті Л. Крщоновича відповідні камені співдносяться з гербом Обідовського. І поет ставить запитання, у чому ж сутність цих каменів, і далі йде пояснення.

Так, «орлиний» камінь, який був символом євангеліста Івана, означав владу шляхетного роду Обидовських, бо його представники були відомими полковниками та прославленими у азовських походах відважними воїнами. Іван Обидовський був розумним, освіченим, поетично обдарованим, мав талант віршування й красномовства.

Усе це своєрідно відтворює поет у своєму панегірику в поетичній художній формі: «Первый бо истинно орловый ест камень, над собою имѣющъ орла выспр паращаго, оных высоко парных орловъ шляхетного дому, шляхетных Обидовских, бѣл чистою славою, круглый

же глубоким, ко всѣм нелестным, и ко всѣм найповолнѣйшим смиренієм, внутр в себе имѣющі вторый камень всякими добродѣтєлми дарованій Духа Святого звинящій, всякия же ядовитости, всякія зміи от гнѣзда вашего от шляхетной кровѣ и от шляхєтного дому отгоняющій оумъ же высокопарный и мысленныя очи аки орлѣи, в гору ко Богу во солнце мысленное и ко высокопарнымъ чином возносящій» [20, С. 10–11].

Як бачимо, останні дарування Обидовських співвідносяться з доброчесностями святої Варвари. У той же час представники роду Обидовських богобоязливі, бо, як зазначає Іоанн Златоуст, «здравіє єст боязнь Божія, яже мысли исправляєт, прогоняєтъ неправости, добродѣтели стяжевает, и всякого добра подаєт богатство». Усе це уже пов'язується з каменем «змііїним» «Безааром же вторій єст твой гербовный камень, в желчи змієво, в страданіях Христовых в бояз-ни Божой, в страху Христовом обрѣтающійся, а тым всякія отравы отгоняющии, добродѣтели же стяжающіи» [20, С. 11–12].

Подібні пояснення виникають у Л. Крщоновича і до третього каменя в гербі І. Обидовського. І автор прямо заявляє, що доброчинності ластів'ячого каменя повністю відбиті в камені герба сина цієї шляхетної родини. І це підтверджено характеристикою цих доброчинностей:

«Третій камен целидон имѣет сих же добродѣтелеи, в тебѣ аки в младо ластовици обрѣтенны и свѣдительствует о сем славное Коллегіум Кієвскоє, яко еще малых лѣтєх, в училищах шляхетною быстротою в довгоцепнымъ разумом, стихословієм же и риторством, всѣх услаждалъ еси, тако, яко й очи болныя завѣстію болѣзнующия исцелял єси, аще бо и в малом твоєм возрастѣ, но великую твою шляхетную мусѣли ясно видѣти добродѣтель» [20, арк. 12–13]. Згадавши доброчинні справи, які закладалися ще в дитячі та юнацькі роки І. Обидовського, коли той здобував знання у Києво-Могилянському колегіумі, пробував свої сили в літературі та ораторському мистецтві, Л. Крщонович далі говорить, як все це втілювалося пізніше, коли І. Обидовський почав служити і виконувати державні завдання при гетьманові Івану Мазепі, який був його дядьком по матері.

І тут відзначена доброчинність, мужність, сміливість цього юного державного та військового діяча, який брав участь у військових походах з царськими особами та іншими знаними людьми: «И нынѣ не токмо при боку яснє велможного его милости пана гетмана свойственного себѣ добродѣя и яко отца, не ужє аки ластовица, но яко єгожъ гнѣзда єго высокого дому орлѣй птенец, очи свои, в солнци

высоких ренментарских, и Богоязнєнных направляєши добродѣтєлєх, но и будучи при боку царского пресветлого величества превысочайшаго царского орла пресвѣтлыя очи к себѣ обращаеєши и милости царскую симижъ шляхєтными добродѣтєлми себѣ присвояєши: надєжда оубо єст непогрѣшителная яко симже гербовым твоим ластовичим каменєм сими шляхетными кленотами, сими высокими добродѣтелми, вся желанія его ку доброму концу приведєши» [20, С. 14].

Досить насичена добрими побажаннями і завершальна частина посвяти, яка прикрашена яскравими епітетами, високою лексикою: «Прийми оубо Благородіє ваше сіє наше малоє приношеніє, сію аще и малую но твоими кле́нотами великую книжицу, Тре Акафистный Молитвословъ а в немъ твоижъ гербовный предражайший три камєніє, да сими сіяющє достигнєшъ здѣ славы свѣтло сыяющой, а по долговрємєнном здравственном и благополучном здѣ славы свѣтло сіяющой, а по долговрємєнном здравственном и благопо-лучном здѣ славносіяніи, достигнешъ несмертєлной светлости» [20, С. 15–16].

Таким чином, «Триакафістний молитвослов» (1697 р.) засвідчує, що вся його побудова базується на характерній для творів, написаних у стилі бароко, незвичності, оригінальності і певній химерності, пов'язаній як з використанням повсюди символічного числа *три*, яке асоціюється як з трьома акафістами – Святій Трійці, Страстям Христовим, святій Варварі, так і з символічними трьома каменями – елементами герба І. Обидовського. Сама присвята теж складається із трьох частин, що стосуються означення кожного каменя у його символічному трактуванні та у їхньому співвідношенні із акафістами у «Триакафістному молитвослові». Крім цього, виявляється, що три властивості каменів герба мають і потрійне значення: практичне, символічне й родове.

Така специфічна внутрішня побудова посвяти була також тісно пов'язана з трьома графічними роботами, що торкалися змісту твору та титульної сторінки й герба І. Обидовського.

На титульній сторінці зроблено напис великими літерами: «Треакафістный молитвословъ», а далі графічними: «в нем же Акафист Троицы Живоначальной, Святой великомученицы Варвары и Страсти Христовы». За цим текстом іде уточнення: «Обретаются в друкарне Троицкой Черниговской изображенный тщанием всечесного отца Лаврентия Крщоновича архимандрита Троицкого Черниговского учинена року 1697. В том же року архимандрия учинена».

Титульна сторінка, крім назви і уточнень до неї, має також графічні прикраси: зверху назви іде зображення Старозавітної Трійці, а внизу під заголовком подано зображення Троїцького собору, ліворуч – на повний зріст Ісус Христос в терновому вінку з великим хрестом, який уособлює собою Страсті Христові, а праворуч зображена також на повний зріст великомучениця Варвара, яка тримає у правій руці вежу з трьома вікнами, а в лівій – галузку – символ мучеництва. У двох нижніх кутах вигравіювано пишні квіти з листям, які обплітають колони.

Інші три ілюстрації тісно пов'язані зі змістом тексту: перша – композиція «Новозавітна Трійця»: на хмарах розміщені Ісус Христос з хрестом зліва й написом «Бог-син», а праворуч – «Бог-отець», над ними угорі зображений голуб і напис «Дух Святий».

У нижній частині хмар видніються голівки херувимів, нижче внизу по кутках розташовані два ангели, що стоять на колінах.

На другій графічній роботі зображено святу великомученицю Варвару, яка тримає в лівій руці вежу, а в правій гіллячку. У верхній частині на рівні голови на тлі хмар напис «Свята Великомучениця Варвара».

Третя графічна робота – «Страсті Христові». На ній зображено Ісуса Христа з хрестом у лівій руці, у той час як права рука відведена вбік. З його грудей струмком у чашу, що стоїть на землі, стікає його кров. Голова Ісуса обведена золотим німбом.

Таким чином, ілюстрації не лише графічно зображують три акафісти, а й поглиблюють змістову частину посвяти.

Становить певний інтерес і п'ята ілюстрація, на якій зображено герб Івана Обидовського, який походив від герба Сулим, але, як засвідчує чернігівський мистецтвознавець Анатолій Адруг, герб був дещо змінений [21, С. 29]. Він складається із двох частин. На жовтому полі верхньої частини зображена верхня половина чорного орла з розпростертими крилами і головою, шо повернена вправо. Нижня ж частина поділена на дві половини, обрамлені графічним віночком. Зверху знову ж зображено орла, а в нижній частині щита прикріплені три камені. Таким чином, текстова і графічна частини, виконані Лаврентієм Крщоновичем, тісно переплітаються та демонструють багатство як словесного, так і графічного стилю бароко.

Ці дві посвяти І. Мазепі та його небожу І. Обидовському мали в майбутньому не лише мистецьке, а й соціальне значення, якщо врахувати подальшу долю цих двох особистостей.

Із історичних джерел відомо, що доля Івана Обидовського, талановитого юнака, поета, хоча й розпочиналася успішно, склалася трагічно. Після закінчення Києво-Могилянської колегії його при-хистив біля себе в канцелярії дядько по материнській лінії Іван Мазепа, котрий згодом залучив родича до військової справи, призначивши наказним гетьманом у битві з татарами під Азовом 1695 р., а в 1698 р. – ніжинським полковником, який зі своїми козаками брав участь у Північній війні московитів зі шведами, здійснював успішні вилазки проти ворогів Московії, дуже застудився в одному із походів, але не залишив своє військо і продовжував керувати ним, що призвело до його смерті у Пскові у січні 1701 р. Як відомо, перед Полтавською битвою Іван Мазепа об'єднався зі шведами заради того, щоб за їх допомогою здобути свободу для України, але після поразки в ній шведів і внаслідок цього близька до гетьмана сім'я Обидовських зазнала репресій. Дружина Івана Обидовського, дочка Василя Кочубея Ганна та його малолітні сини Михайло та Іван, були, подібно до інших родичів Івана Мазепи, оголошені зрадниками й позбавлені маєтків та всіх привілеїв.

Тож посвята Лаврентія Крщоновича у відповідному «Молитовнику» залишилась ще на довгі роки єдиною пам'яттю про відомого українця Івана Обидовського.

Це ж можна сказати і про Івана Мазепу, ім'я якого за наказом царя Петра було прокляте, і два століття не можна було згадувати прізвище гетьмана у будь-якому позитивному контексті. Тож протягом цього часу саме панегірики Л. Крщоновича у «Молитовниках» зберігали про гетьмана та його небожа добру пам'ять.

Переглядаючи видання книжок, які були здійснені друкарнею Троїцько-Іллінського монастиря під керівництвом Лаврентія Крщоновича, дослідники помітили, що переважна більшість їх була з присвятами, які писав він сам, зокрема й адресовані Іванові Мазепі. Так, крім вище названих, у 1703 р. вийшла невеличка книжечка «Полуустав», у якій розміщені часослов, канони, деякі церковні правила тощо. І, що важливо, на зворотному титульному аркуші зображений герб І. Мазепи, а на шести подальших сторінках написана високим стилем присвята гетьманові, де перераховані не лише його посада, а й відзнаки гетьмана та його доброчинності: «Ясне Велможному Его Милости Пану Іоанну Мазепе войск запо-рожскихъ, обоихъ сторон Днепра Гетманове, первому в Малой России славнаго чина Первозваннаго Святого Апостола Андрея Кавалерове, усердственному

хвалы Божія расширителеве, обителей святых и храмовъ Божіихъ всеусердному фундаторове нашему вельце милостивому Пану Ктитирове и добродееве, мирного здравія, мирного долгоденствія, мирного благополучія, Благословенія Божія и благословенія от Преблагословенной Девы Богородицы в чудотворной своей иконе в обителе нашей Троицкой Чер-ниговской славимой и спасенія вечного получити оусердствуемъ» [22, С. 2; 4, с. 84].

Після цього йде похвала гетьману за ті доброчинності, які він здійснив для монастиря: «Умолкнем мы зде ради, малыя сея книжицы, неищетнія от всещедрой Велможности Вашей десницы обителемъ святым и церквамъ Божіимъ, не токмо в Малой Россіи, но и посторонныхъ панствахъ оучиненіи благотворенія нашу токмо обитель святую Черниговскую воспомянимъ, в которой отъ тысящъ своя злата и сребра кіотъ многоценно сребнокованный рясны Златыми испзещренный, во оукрашеніе святыя и всепречудныя чудодействненыя иконы Богородичныя, во удивленіе же приходящаго от различных стран для поклоненія и для исцеленія народа, чудотворному тому образу соделати повелелъ еси, и церковъ преукрашенную Троицы Живоначальной каменнымъ зданіем совершил еси» [22, С. 4].

Але на цьому похвала гетьманові не закінчується. Лаврентій Крщонович у такому ж високому стилі ставить питання: «И чего более?». І далі з'являються нові факти добродіянь гетьмана, що пов'язані з автором посвяти, зокрема з його висвяченням в Москві на архімандрита і утвердженням архімандрії в монастирі завдяки клопотанням перед царем Петром Олексійовичем, а також з реставрацією старої Іллінської церкви, печер, де перебував Антоній Печерський та інші монахи, прикрашанням чудотворної ікони Іллінської Богородиці, та даруванням монастирю грамот царів Московії, універсалів гетьманів, зокрема й на функціонування друкарні при обителі. Як і раніше, цей подарунковий примірник був гарно оздоблений гравюрами.

Усі посвяти – а їх виходило в друкарні чимало, і не лише авторства Л. Крщновича, а й І. Величковського, І. Орновського, П. Армашенка й ін., написані у високому бароковому стилі.

До літературної спадщини Л. Крщоновича науковці відносять також підручник з риторики «Ilias Oratoria», який був присвячений юним князям Василю та Сергію Голіциним з відомої родини, що з давніх-давен була наближена до царської сім'ї.

Як свідчать окремі факти біографії Л. Крщоновича, під час своїх поїздок до Москви, зустрічей з членами царської родини та боярами, князями, чернігівський ігумен, який відзначався красномовністю, міг познайомитися ближче з князем Борисом Олексійовичем Голіциним, наближеним до царя Петра Олексійовича, що відіграв визначальну роль у проголошенні його єдиновладним царем Московії та з його подальшою державною діяльністю.

Борис Голіцин мав двох синів: Василя, (близько 17 років), та Сергія, (близько 11 років). Турбуючись про їхню освіту і підготовку до майбутньої діяльності, князь, послухавши виступи та проповіді Л. Крщоновича, запросив його прочитати курс риторики. Ігшумена який був спеціально розробив і видав для цієї важливої справи. Хоча треба зауважити, що життєва доля синів Б. Голіцина була не такою щасливою і багатогранною, як політична активність його братів, бо стольник Василь трагічно загинув у ранньому віці, а Сергій, хоча й мав чини покойового стольника, камер-юнкера в штаті княгині Наталії Олексіївни, а потім «статского советника» і дожив до 72 років, не відгравав тієї ролі в державі, як його батько.

Деякі дослідники, зокрема проф. С.І. Маслов, говорять, що написаний підручник із посвятою юним князям – це «просто акт вдячності за якісь добродійства, що їх вчинили авторові молоді князі, або, певніш, їхній батько під той час, коли Крщонович приїздив до Москви на початку 1697 р.» [23, С. 712]. На це вказує і одне із заключних речень посвяти: «quibus pro nuper suspectus beniticilis multum debet intirmitas mea».

У зв'язку з тим, що на обкладинці немає вихідних даних про друкарню, професор С. І. Маслов, користуючись іншими дотичними матеріалами, доходить висновку, що підручник був виданий 1698 р. у друкарні Троїцького монастиря у Чернігові [23, С. 710].

Упадає в око й оформлення як титульної сторінки, так і ще двох малюнків. У верхній частині титулу в рамі, яка з двох боків обрамлена полотнищами, намальований двоголовий орел, увінчаний посередині між головами великою, а над головами – меншими коронами. У правій від глядача лапі орла – пальмова гілка, а в лівій меч, на грудях орла розкрита книга: на одній сторінці написано ILIAS, на іншій – ORATORIA. Далі в нижніх окантованих двох різних за розмірами рамках йде продовження назви книги. По боках рамок стоять двоє юнаків: це князі Василь і Сергій Голіцини, яким присвячена книга.

Друга ілюстрація пов'язана з гербом Голіциних, які виводили своє коріння від Гедиміна. Увесь малюнок обведений простими

прямими лініями. Усередині намальований лицар у шоломі, в одній руці він тримає піднятий угору меч, в іншій – щит, сам він одягнутий у захисний костюм, а кінь перебуває в русі. По боках написані букви: B.C.S.C. Гербова частина сторінки оздоблена рослинним орнаментом.

Третій малюнок більш яскравий: у центрі алегорична картинка, на якій написано латиною слова *Nulla dies sine Linea*. З обох боків верхньої частини намальовані бджолині вулики з летючими бджолами, а між ними напис: *Patum sed cum Labore*, що символізують собою пильність і працьовитість, а внизу малюнка снують мурахи, що піднімаються до своїх високо насипаних мурашників, що теж символізують невтомну працю. Удалині видніються будинки міста. По боках усього малюнка зображені високі дерева. Завершується нижня частина гербового зображення написом: *Labore et studio* (Працею і навчанням).

Кожен малюнок має символічне значення і безпосередньо відноситься до навчання юнаків, яким присвячена книга.

У підручнику розміщена й невелика посвята князям Василеві та Сергієві Голіциним, написана латиною. У ній автор порівнює свою працю з «Іліадою» Гомера, хоча, звичайно, це незрівнянні тексти, а сам прийом їхнього порівняння використаний для того, щоб підняти значимість цього предмета для юнаків, бо в подальшому тексті присвяти буде подана інформація про значення вивчення риторики як «роздмухування розжеврілого вугілля в полум'ї красномовства».

На деяких сторінках подані тексти, які співвідносяться з малюнками в книзі, зокрема з бджолами, мурашками та їхнєю працею. Далі іде виклад правил риторики з прикладами, що збагачують і розкривають сутність теоретичного матеріалу, а інколи розширюють інформацію про окремі історичні події, зокрема про взяття Азова 18 липня 1696 р. У деяких місцях знаходимо звертання до юнаків Голіциних.

Текст риторики побудований на запитаннях і відповідях у I–XI параграфах, присвячених основним теоретичним правилам ораторського мистецтва. У XII–XV параграфах автор підручника демонструє приклади, що збагачують мовлення різними художніми засобами, зокрема, метафорами та епітетами, щоб зростала майстерність оратора. Тут подані також й окремі варіанти однієї і тієї ж ситуації, зокрема й про події, які відбувалися в сучаному для них житті. Це був перший підручник з риторики, виданий у XVII ст.

Л. Крщонович продовжував вести активну діяльність у Троїцько-Іллінському монастирі, турбувався про завершення розпочатого

Л. Барановичем будівництва й оздоблення Троїцького собору, шукав меценатів в особі чернігівських полковників В. Дуніна-Борковського, І. Скоропадського та гетьманів України, зокрема Івана Мазепи. Завдяки Л. Крщоновичу Троїцький собор було завершено 1695 р. На східній стіні храму було написано: «В рокъ надъ тысяча шестьсотъ семдесятъ девятый, априля в последный день храм сей святъ зачатый. Семнадесятъ летъ здася, чемъ не успеваше, дело доброе скорбей многихъ требоваше». А на західній стороні зазначено, за кого був він побудований з уточненням «коштом ясне вельможного его милости пана Іоанна Мазепы гетмана войскъ ихъ царскаго пресветлаго величества Запорожского, усердным же тщаніем и трудолюбіемъ всечестнаго отца игумена Лаврентія Крщоновича». А ще нижче – «Начат здатися коштом, ясне в Богу преосвященнаго Лазаря Барановича ар. чер. нов., соверши же коштом вышереченнымъ» [16, С. 10]. Як свідчить А. Страдомський, Л. Крщонович вів записки про будівництво Троїцького собору [7, С. 72], але вони досі не розшукані.

Чимало цікавих видань було здійснено за Крщоновича у друкарні, якою він керував: після Л. Барановича з 1693 р. за архієпископа Феодосія Углицького, а з 1697 р. – за Івана Максимовича. У 1697 р., коли Л. Крщонович був обраний архімандритом Троїцько-Іллінського монастиря, було видано три важливі книги, які зазначені вище, а згодом надрукували «Апологію» (1700 р.), «Руно Орошенноє» (1702 р.), «Полууставъ» (1703 р.). А 1702 року був одержаний універсал гетьмана І. Мазепи на утримання друкарні.

У 1704 р. Лаврентій Крщонович помер, залишивши по собі добру пам'ять своєю багатогранною працею протягом 30 років проживання в Чернігові. Тут він працював у друкарні художником і друкарем, ту він дослужився до високого духовного чину. І в цьому йому немало допомогли архієпископ Лазар Баранович та гетьман Іван Мазепа. Але слід зазначити, що вони в ньому не помилилися. Це була працьовита і відповідальна людина, ініціативна, амбітна у кращому розумінні, яка дбала про розвиток Троїцько-Іллінського монастиря, про що свідчить добудова після смерті Л. Барановича Троїцького собору та оздоблення його інтер'єру, створення іконостасів, упорядковування печерної частини монастиря, прикрашання ікони Іллінської Богородиці тощо.

Великою заслугою є і його роль в керівництві друкарнею, яка за нього працювала стабільно, видавала різноманітну літературу. Завдяки зв'язкам Л. Крщоновича з гетьманами України та полковниками,

старшинами, царськими особами і боярством Московії вдалося налагодити меценатство, що йшло на користь не його особистого, а монастирського добробуту.

Плідною була й особиста літературна творчість Лаврентія Крщоновича, яка особливо проявилася у жанрі посвят та панегіриків, що за своєю будовою, формою та художньою специфікою відповідали стилю бароко, тому можна стверджувати, що цей діяч зробив значний внесок у розвиток української барокової літератури та графіки.

Завдяки Л. Крщоновичу у Чернігові продовжувала розвиватися духовна культура, якій присвятив своє життя Лазар Баранович. Тож його учень виявися гідним послідовником свого духовного вчителя.

Література

1. Величко С. Літопис. Київ: Дніпро, 1991. Т. 2. 642 с.
2. Степовик Д. Леонтій Тарасевич у Вільно. *Образотворче мистецтво*. 1971. 1971. № 4. С. 21.
3. Gębarowicz M. Wawrzyniec-Laurenty Krzczonowicz, nieznany sztycharz drugiej połowy XVII wieku. *Folia Historiae Artium*. 1981. T. XVII. S. 49–120.
4. Травкіна Ольга. Лаврентій Крщонович – «значна й учена персона» Чернігівських Атен. Сіверянський літопис. 2022. № 5–6. С. 63–88.
5. Попов П. М. Панегірик Крщоновича Лазарю Барановичу – невідоме чернігівське видання 80-х років XVII в. *Ювілейний збірник на пошану Д. Багалію*. Київ, 1927. С. 668–697.
6. Попов П. М. Матеріали до словника українських граверів. Київ, 1926. С. 128–138.
7. Страдомский А. Лазарь Баранович, архиепископ Черниговский и Новгородсеверский. Журнал министерства народного просвещения. 1852. Июль, с. 1–36; август, с. 37–104.
8. Каменева Т. М. Черниговская типография, ее деятельность и издания (1648–1818). *Труды Государственной библиотеки СССР им. В. И. Ленина*. Москва, 1959. Т. III, с. 233.
9. Треакафістный молитовсловъ. Чернігів, 1691.
10. Треакафістный молитовсловъ. Чернігів, 1697.
11. Присвята. *Молитвослов*. Чернігів: друкарня Троїцько-Іллінського монастиря, 1692.
12. Ситий Ігор. Дедикація ясне вельможному Іоанну Мазепі – шедевр чернігівського друкарства. *Україна між Польщею та Росією.* Ніжин, 2016. С. 115–126.
13. Мицик Ю, Циганок О. Дедикація Лаврентія Крщоновича «Кіот срібнокований». *Сіверянський літопис*. 2017. № 3. С. 111–119.
14. Стрийковський Мацей. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси. У перекладі Вадима Пепи. Львів, 2011. 1091 с.

15. Гусева А.А., Полонская И.М. Украинские книги кирилловской печати XVI–XVIII вв. Каталог изданий Государственной библиотеки СССР им. В. И. Ленина. Москва, 1990. Вып. 3. С. 31.

16. Гумилевский Филарет. Общий обзор епархии Черниговской. Чернигов, 1861.

17. Треакафістный молитовсловъ. Чернігів, 1697. Арк.1–2

18. Библейская энциклопедия. Москва, 1891. Перевид. 1991. 902 с.

19. Багнюк А. Символи українства. Тернопіль, 2009. 826 с.

20. Триакафістний молитовслов. Чернігів, 1687. С. 15

21. Адруг Анатолій. Чернігівське видання «Молитвослова триакафістного» 1697 р: бароковий синтез графіки і слова. *Сіверянський літопис.* 2016, № 3. С. 37–32.

22. Полустав. Чернігів: друкарня Троїцько-Іллінського монастиря, 1703.

23. Маслов С.І. Етюди з історії стародруків IX–X. *Труди Українського наукового інституту книгознавства*. Т. 1. Київ, 1926. С. 698–719.

24. Аполлонова лютня. Київ: Молодь, 1982. 318 с.

25. Модзалевский В. Л., Савицкий П.Н. Очерки искусства Старой Украины. Чернигов. Чернігівська старовина. Збірник наукових праць, присвячених 1300–річчя Чернігова. Чернігів: Сіверянські думи, 1992. С.101–142.

26. Гумилевский Ф. Черниговский архиерейский дом (в закрытом Ильинском монастыре). *Историко-статистическое описание Черниговской епархии*. Чернігів, 1873. Кн. 2. С. 1–106.

27. https://www.m-zharkikh.name/ru/History/Articles/FalseStBarbaraKyiv/Kyiv/Krschonovych.html

References

1. Velychko, S. (1991). *Litopys* [Chronicle]. Kyiv: Dnipro Publ. Vol. 2, 642. [In Ukrainian]

2. Stepovyk, D. (1971). *Leontii Tarasevych u Vilno* [Leontii Tarasevych in Vilnius]. *Obrazotvorche mystetstvo - Fine Arts*. 4. P. 21. [In Ukrainian].

3. Gębarowicz, M. (1981). Wawrzyniec-Laurenty Krzczonowicz, nieznany sztycharz drugiej połowy XVII wieku. *Folia Historiae Artium*. Vol. XVII. S. 49–120.

4. Travkina, Olha. (2022). *Lavrentii Krshchonovych – «znachna y uchena persona» Chernihivskykh Aten* [Lavrentii Krshchonovych - «Well-known and Educated Persony of Chernihiv's Athens]. *Siverianskyi litopys – Siverian Chronicle*. 5–6, 63–88. [In Ukrainian].

5. Popov, P. M. (1927). *Panehiryk Krshchonovycha Lazariu Baranovychu – nevidome chernihivske vydannia 80–kh rokiv XVII v.* [Krshchonovych's Panegyric Dedicated to Lazar Baranovych – Unknown Chernihiv Edition of 80es of the 17th C.] *Yuvileinyi zbirnyk na poshanu D. Bahaliiu – Anniversary Collection as a Tribute to D. Bahalii*. Kyiv. [In Ukrainian].

6. Popov, P. M. (1926). *Materialy do slovnyka ukrainskykh hraveriv* [Materials to the Dictionary of Ukrainian Engravers]. Kyiv. [In Ukrainian].

7. Stradomskiy, A. (1852). *Lazar Baranovich, arkhiepiskop Chernigovskiy i Novgorodseverskiy* [Lazar Baranovych, archbishop of Chernihiv and Novhorod-Siverskyi]. *Zhurnal ministerstva narodnogo prosveshcheniya – The Magazine of Public Education*, July. P. 1–36; August, P. 37–104. [in Russian].

8. Kameneva, T. M. (1959). *Chernigovskaya tipografiya, ee deyatelnost I izdaniya (1648–1818)* [Chernihiv Publishing House, Her Activities and Editions]. *Trudy Gosudarstvennoy biblioteki SSSR im. V.I. Lenina – Works of V.I. Lenin State Library of USSR*. Moscow. Vol.III, P. 233. [in Russian].

9. *Treakafistnyi molytovslov* [Three-Akathists Prayer Book]. (1691). Chernihiv. [In Ukrainian].

10. *Treakafistnyi molytovslov* [Three-Akathists Prayer Book]. (1697). Chernihiv. [In Ukrainian].

11. *Prysviata. Molytvoslov* [Dedication. Prayer Book]. (1692). Chernihiv: drukarnia Troitsko-Illinskoho monastyria Publ. [In Ukrainian]

12. Sytyi, Ihor. (2016). *Dedykatsiia yasne velmozhnomu Ioannu Mazepi – shedevr chernihivskoho drukarstva* [Dedication to Reverent Ioann Mazepa – A Masterpiece of Chernihiv Printing]. *Ukraina mizh Polshcheiu ta Rosiieiu – Ukraine Between Poland and Russia*. Nizhyn. [In Ukrainian]

13. Mytsyk, Yu, Tsyhanok, O. (2017). *Dedykatsiia Lavrentiia Krshchonovycha «Kiot sribnokovanyi»* [Lavrentii Krshchonovych's Dedication «Silver Forged Kyot»]. *Siverianskyi litopys – Siverian Chronicle*. 3, 111–119. [In Ukrainian].

14. Stryikovskyi, Matsei. (2011). *Litopys polskyi, lytovskyi, zhmudskyi i vsiiei Rusy* [The Chronicle of Lithuania, Zhmud and All Rus] (Vadym Pepa, Trans.). Lviv. 1091 p. [In Ukrainian].

15. Guseva, A. A., Polonskaya, I. M. (1990). *Ukrainskie knigi kirillovskoy pechati XVI–XVIII vv*. [Ukrainian Books Of Cyril's Printing of the 16th-17th C.]. *Katalog izdaniy Gosudarstvennoy biblioteki SSSR im. V.I. Lenina – The Catalogue of V.I. Lenin State Library's Editions*. Moscow. Issue 3. P. 31. [in Russian].

16. Gumilevskiy, Filaret. (1861). *Obshchiy obzor eparkhii Chernigovskoy* [The General Overview of Chernihiv Eparchy]. Chernihiv. [in Russian].

17. (1697) *Treakafistnyi molytovslov* [Three-Akathists Prayer Book]. Chernihiv. [In Ukrainian].

18. *Bibleyskaya entsiklopediya* [Bible Encyclopedia]. (1891). Moscow. 902 p. [in Russian].

19. Bahniuk, A. (2009). *Symvoly ukrainstva* [The Symbols of Ukrainianhood]. Ternopil [In Ukrainian].

20. *Treakafistnyi molytovslov* [Three-Akathists Prayer Book]. (1687). Chernihiv. [In Ukrainian].

21. Adruh, Anatolii. (2016). *Chernihivske vydannia «Molytvoslova tryakafistnoho» 1697 r: barokovyi syntez hrafiky i slova* [Chernihiv Edition of «Three-Akafist Prayer Book» in the Year 1697: Baroque Synthesis of Engraving and Literature]. *Siverianskyi litopys – Siverian Chronicle*. 3, 37–32.

22. Polustav. (1703). Chernihiv: drukarnia Troitsko-Illinskoho monastyria Publ.

23. Maslov, S. I. (1926). Etiudy z istorii starodrukiv IX-Kh. [Essays on the History of] Trudy Ukrainskoho naukovoho instytutu knyhoznavstva. Vol. 1. Kyiv. [In Ukrainian].

24. Apollo's Lute. (1982). Kyiv: Molod Publ. [In Ukrainian].

25. Modzalevskiy, V. L., Savitskiy, P. N. (1992). *Ocherki iskusstva Staroy Ukrainy. Chernigov.* [The Essays on the Art of Old Ukraine. Chernihiv]. *Chernigivska starovina – Chernihiv Antiquties*. Chernihiv: Siverianski dumy Publ. [in Russian].

26. Gumilevskiy, F. (1873). *Chernigovskiy arkhiereyskiy dom (v zakrytom Ilinskom monastyre).* [Archbishop's House in Chernihiv (in the Closed St. Elijah Monastery)]. *Istoriko-statisticheskoe opisanie Chernigovskoy eparkhii – Historical-Statistical Description of Chernihiv Eparchy*. Chernihiv. Book 2. [in Russian].

27. https://www.m-zharkikh.name/ru/History/Articles/FalseStBarbaraKyiv/Kyiv/Krschonovych.html

---

H. V. Samoilenko
Doctor of Philological Sciences, professor at the Chair of Literature, Methods of Its Teaching, History of Culture and Journalism of Mykola Gogol Nizhyn State University
orcid.org/0000–0001–5017–6993
g.vas.sam@gmail.com

Poet and Artist of the 17th Century - Lavrentii Krshchonovych

Ukrainian history demonstrates that in the 17th – at the beginning of the 18th centuries Ukrainian people had to fight for the independence of their country against Tatars, Poland and M oscovia. This struggle was reflected in the literary art of this historical period. Many issues which were touched in the literature of the epoch are still important for our time.

The author studies the creative work of such underinvestigated figure of the 2nd half of the 17th c. as Lavrentii Krshchonovych on the social and cultural background of the time. His life is presented in the context of publishing house and literature school in Chernihiv, which functioned under supervision of Lazar Baranovych, the archbishop of Chernihiv and Novhorod-Siverskyi.

The attention is also drawn to L. Krshchonovych's activity as the head of Chernihiv publishing house in Yeletskyi monastery, as a prominent artist-decorator of numerous books and as an author of various panegyrics and dedications to L. Baranovych, I. Mazepa, colonel I. Obydoskyi, etc., which are characterized by baroque imagery, symbolics and stylistics.

The paper also deals with the ecclesial activity of L. Krshchonovych as the archimandrite of Yeletskyi monastery, with the completion by him of Trinity cathedral (begun by Lazar Baranovych), and with the originality of his manual in rhetoric, which was the first one in Ukraine.

Key words: *L. Krshchonovych, publishing house, Yeletskyi monastery, panegyrics, dedications, graphic art, baroque.*